

WhatsApp com a eina d'informació política. Pràctiques desiguals entre homes i dones en l'espai digital

WhatsApp as a political information tool. Unequal practices between men and women in the digital field

Metzeri Sánchez Meza

Departament de Comunicació de la Universitat Pompeu Fabra.

metzeri.sanchez@upf.edu

Reinald Besalú Casademont

Departament de Comunicació de la Universitat Pompeu Fabra.

reinald.besalu@upf.edu

Carles Pont Sorribes

Departament de Comunicació de la Universitat Pompeu Fabra.

carles.pont@upf.edu

WhatsApp com a eina d'informació política. Pràctiques desiguals entre homes i dones en l'espai digital

WhatsApp as a political information tool. Unequal practices between men and women in the digital field

RESUM:

La imparable penetració i transversalitat que representa WhatsApp en l'entorn digital ha canviat els nostres hàbits comunicatius, per això s'ha convertit en un objecte d'estudi que serveix per a evidenciar que la bretxa digital de gènere no es limita únicament a l'accés a noves tecnologies, sinó també al seu ús. Aquest estudi analitza la bretxa digital des d'una perspectiva de gènere, investigant les pràctiques comunicatives que homes i dones porten a terme per informar-se sobre l'actualitat política a través de WhatsApp. S'empra una metodologia quantitativa centrada en el disseny d'una enquesta aplicada a 1.664 persones a Espanya. L'estudi demostra que els homes reben més informació política a través de WhatsApp que no pas les dones, i, tenint el mateix accés generalitzat a l'ús de l'aplicació, les dones comenten i comparteixen amb menor freqüència que els homes.

PARAULES CLAU:

bretxa digital, perspectiva de gènere, entorn digital, WhatsApp, informació política, credibilitat, Espanya.

WhatsApp as a political information tool. Unequal practices between men and women in the digital field

WhatsApp com a eina d'informació política. Pràctiques desiguals entre homes i dones en l'espai digital

ABSTRACT:

The unstoppable penetration and transversality that WhatsApp has brought about in the digital environment has changed our communicative habits, so it has become an object of study which shows that the digital gap is no longer limited to the access to new technologies alone. This study analyses the digital divide from a gender perspective, investigating the communicative practices that men and women carry out in order to be informed about the current political situation through WhatsApp. It uses a quantitative methodology focused on the design of a survey applied to 1,664 people in Spain. The study shows that men receive more political information through WhatsApp than women, and having the same widespread access to the use of the application, women comment and share less frequently than men.

KEYWORDS:

digital divide, gender perspective, digital environment, WhatsApp, political information, credibility, Spain.

1. Introducció

L'augment sostingut d'apropiació de les noves tecnologies i de la connectivitat a Internet demostra que la primera dimensió de la bretxa digital a Espanya —la de l'accés a la tecnologia i a Internet— ha quedat reduïda significativament entre homes i dones. D'acord amb les xifres proporcionades per l'Institut Nacional d'Estadística (INE), el 2018, a Espanya, «el 86,1 % de la població d'entre 16 i 74 anys ha utilitzat Internet en els últims tres mesos, 1,5 punts més que en 2017 (un 86,6 % d'homes i un 85,6 % de dones). Els usuaris d'Internet s'han elevat en els últims anys i el valor de la bretxa de gènere ha passat de 4,1 punts l'any 2013 a 1,0 punts l'any 2018» (INE, 2019).

El punt de partida de la bretxa digital de gènere són les manifestacions de les desigualtats prèviament existents fonamentalment en el terreny sociocultural, econòmic i polític. I han anat adquirint diverses formes d'interpretació. Des de la perspectiva dels estudis de gènere, s'han visibilitzat factors que intervenen en l'apropiació de la tecnologia, i en l'ús i aprofitament que fan de les tecnologies digitals homes i dones. Aquesta recerca té com a objectiu analitzar la bretxa digital de gènere des d'una perspectiva centrada en les pràctiques i utilitats que homes i dones porten a terme respecte a l'ús de WhatsApp per mantenir-se informats sobre continguts polítics.

WhatsApp és l'aplicació social mòbil més ben valorada d'Internet pels usuaris espanyols, i supera també la resta de xarxes socials tradicionals com Facebook i Twitter (We Are Social, 2019); no obstant això, els ciutadans espanyols identifiquen WhatsApp com l'aplicació amb el menor índex de credibilitat, inferior al que tenen altres plataformes com Facebook, la premsa digital o la televisió (Pont-Sorribes, Besalú, Rovira, Castelo i Sánchez-Meza, 2019).

La metodologia per al desenvolupament d'aquesta recerca està centrada en el disseny d'una enquesta aplicada per l'empresa YouGov Panel Online a Espanya (Computer Assisted Web Interviewing [CAWI], entrevista assistida per ordinador en línia). La mostra total de l'enquesta va ser de 1.664 ciutadanes i ciutadans majors d'edat, distribuïts equitativament entre homes (49 %) i dones (51 %).

2. Marc teòric

2.1. Bretxa digital

Les Tecnologies de la Informació i la Comunicació (TIC) van donar pas al naixement de la coneguda Societat de la Informació (Castells i Himanen, 2002), entesa com una estructura social emergent entorn de xarxes d'informació digital. Durant els últims anys, les TIC han suposat un canvi en la forma en què les persones es comu-

niquen i en pocs anys s'han convertit en un espai d'interrelació, intercanvi, comunicació i informació d'abast global.

El poder de les TIC radica en la seva immediatesa, en la facilitat d'accés, en l'adaptació a les diferents necessitats i interessos de les nacions i també de les persones. En les últimes dècades, l'acadèmia s'ha preocupat pels efectes que la bretxa digital podia tenir en la societat (Díaz, Pérez i Florido, 2011).

La bretxa digital va ser incorporada per Larry Irving Jr. a la dècada de 1990 amb la finalitat de focalitzar l'atenció pública en les diferències existents entre l'accés als serveis d'informació entre els qui poden participar en la xarxa mundial d'informació i els que no poden fer-ho (Boje i Dragulanescu, 2003).

La conceptualització de la bretxa digital es va fer popular sobretot en els últims anys de la dècada de 1990, i representa la simplificació de les desigualtats identificades en les diferències socials, econòmiques i culturals, és a dir, en les desigualtats principalment d'ingressos, d'educació, de situació laboral, d'edat, d'ètnia i de gènere-variables de fons. En les societats modernes contemporànies, la major prolongació de la bretxa digital està situada sobretot en les habilitats, en les pràctiques i en els usos més especialitzats de les TIC, perquè la bretxa digital d'accés a la tecnologia i Internet entre homes i dones és gairebé imperceptible, sobretot en els països occidentals.

Wilson (2004: 300) defineix la bretxa digital com «an inequality in access, distribution, and use of information and communication technologies between two or more populations». Vuit aspectes fonamentals que permeten comprendre altres causes de l'agudesa de la bretxa digital són: l'accés físic, l'accés financer, l'accés cognitiu, l'accés al disseny, l'accés al contingut, l'accés a la producció, l'accés institucional i l'accés polític.

La definició de bretxa digital adquireix diverses interpretacions que varien d'acord amb els contextos i amb les necessitats dels estudis. El concepte és tan flexible, dinàmic i multivariable que permet fer tota classe d'interpretacions. No obstant això, la definició que proporciona l'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE, 2001: 5), de manera general, podria ser considerada com el punt de partida de la definició bàsica del que representa la bretxa digital:

As used here, the term "digital divide" refers to the gap between individuals, households, businesses and geographic areas at different socio-economic levels with regard both to their opportunities to access information and communication technologies (ICTs) and to their use of the Internet for a wide variety of activities. The digital divide reflects various differences among and within countries.

En aquest marc conceptual, els nous rostres de les velles desigualtats del segle XXI es presenten amb el nom de bretxa digital. Norris (2001) va definir la bretxa digital com l'abreviatura de totes les diferències dins de l'entorn digital, determina-

des per l'accés entre nacions desenvolupades i en desenvolupament i entre homes i dones dins d'aquestes mateixes nacions, i va ressaltar el caràcter democràtic entre els qui «tenen-utilitzen» i els qui «no tenen - no utilitzen» els recursos digitals per a participar en la vida pública.

La bretxa digital ha adquirit diverses formes d'interpretació, i, en les últimes dècades —a partir dels estudis de gènere i les lluites feministes—, en l'àmbit acadèmic ha sorgit una preocupació per la bretxa digital, que ha visibilitzat diversos estereotips i pràctiques socials de gènere que han impedit que homes i dones accedeixin en igualtat de condicions a l'espai digital (Wacjman, 2006; Castaño, 2008a; Rubio i Escofet, 2013; Natansohn, 2014).

La bretxa digital de gènere afecta no solament l'accés per part de les dones, sinó molt especialment l'ús i l'aprofitament que fan de les tecnologies digitals. La bretxa digital de gènere es defineix com la desigualtat que existeix entre homes i dones per a accedir a la informació, coneixement i educació mitjançant les TIC; no obstant això, el principal problema d'aquesta definició implica enfrontar-se al simbolisme masculí d'elles i no tan sols atendre la bretxa digital de gènere en tant que inferioritat numèrica de les dones respecte els homes (Gil-Juarez, Vitores, Feliu i Vall-Llovera, 2011). Per a Castaño (2008a: 10), la «bretxa digital està relacionada amb el domini masculí de les àrees estratègiques de l'educació, la recerca i l'ocupació relacionades amb les ciències, les enginyeries i les TIC, així com amb l'escassa presència de dones en els llocs de responsabilitat i presa de decisions en aquestes àrees».

Els estudis de gènere proposen que la lectura de la bretxa digital entre homes i dones ha de llegir-se des d'altres variables com l'edat, el nivell educatiu i la situació socioeconòmica. Un dels suposats progressos associats a la presència de les noves tecnologies de la informació i la comunicació és la promesa de contribuir a consolidar una societat més igualitària i democràtica, i això implica un ajust positiu del paper de les dones en la societat (Rebollo, García, Barragán, Buzón i Ruiz, 2012; Sánchez i Pinto, 2013). Diverses recerques han demostrat que és necessari estudiar la multidimensionalitat que representa la bretxa digital de gènere (Dimaggio, Hargittai, Celeste i Shafer, 2004; Dijk, 2005; Helsper, 2008).

A partir dels estudis de gènere, la bretxa digital adquireix nous valors de significació que permeten aprofundir en les causes que han aguditzat la bretxa digital en sentit ampli. Aquesta revisió de la literatura acadèmica ens permet visualitzar tres dimensions de la bretxa digital de gènere:

La primera dimensió de la bretxa digital de gènere és *la de l'accés a la tecnologia*. Aquesta dimensió remet a l'accés d'equipaments generalitzat de les TIC, així com a la qualitat d'Internet (Castaño, 2008b). Ha estat estudiada i expressada en termes principalment quantitativs, centrada en aquells estudis que assumeixen que les desigualtats en l'ús d'Internet es generen entre els que tenen i els que no tenen accés a Internet (Dimaggio, Hargittai, Neuman i Robinson, 2001) i a l'ús de la tecnologia (Dijk, 2002), independentment de les regions, grups socials, factors socio-

econòmics, nivell educatiu, ètnia i ubicació geogràfica. Aquesta dimensió, com s'ha assenyalat, no és exclusiva del gènere; no obstant això, aquest factor de gènere l'aguditza, perquè les dones s'introdueixen en el món digital més tard i més lentament que els homes.

Altres estudis demostren que les dones dels països occidentals són usuàries de les TIC en xifres cada vegada més similars a les dels homes i fins i tot arriben a superar-los (Porter i Sallot, 2003; Brynin, 2006; Booth, Goodman i Kirkup, 2010).

La inclusió de les dones en l'entorn digital i la reducció de la primera dimensió de la bretxa digital —*la de l'accés a la tecnologia i Internet*— no hauria de suposar que les habilitats, les pràctiques i els usos informàtics de les TIC es presentin en la mateixa forma, és a dir, inclosos en la primera dimensió.

La segona dimensió de la bretxa digital és la de l'ús de la tecnologia. Aquesta dimensió es caracteritza per les habilitats, les pautes d'ús i la participació d'homes i dones. L'amplitud d'aquesta dimensió depèn de la primera dimensió de la bretxa digital —*la de l'accés a la tecnologia i Internet*. Com s'esmenta anteriorment, aquestes dimensions són successives i en alguns països occidentals la primera dimensió de la bretxa digital és obsoleta.

El terme *digital literacy* proposat per Gilster (1997) contribueix a la comprensió de les capacitats tècniques cognitives i les habilitats de les persones per adaptar-se a les TIC i apropiar-se'n. Aquesta dimensió de la bretxa digital de gènere és més complexa. Chen i Wellman (2004: 24) sistematitzen un model interpretatiu polifacètic, amb quatre perspectives: accés a la tecnologia, alfabetització tecnològica, accés social i ús social. Es tracta del model més pròxim a l'argument de la segona dimensió de la bretxa. No obstant això, els autors adverteixen «that the lack of standardized measurements and definitions weakens the precision and comparability of all statistics, our international comparative study clearly suggests that the uneven diffusion and use of the Internet are shaped by —and are shaping— social inequalities».

Finalment, la tercera dimensió de la bretxa digital de gènere és la dels serveis més especialitzats i avançats de les TIC. Aquesta dimensió de la bretxa està determinada pels entorns en els quals es dissenyen i construeixen les aplicacions tecnològiques, i implica que les dones ingressin en igualtat de condicions en l'entorn acadèmic i laboral per aconseguir modificar la infrarepresentació de les dones especialment en la formació universitària (Hayes, 2008; Jenson i De Castell, 2010). En les universitats de l'Estat espanyol, el nombre de dones és considerablement menor en els estudis en l'àmbit de les TIC (Hernández i Andino, 2003; Eidelman i Hazzan, 2006; Córdoba i Jofre, 2009; Cordero, 2018).

Des de fa poc més d'una dècada, la comunitat científica va començar a desenvolupar de manera substancial estudis sobre gènere i tecnologia, i va dissenyar diverses recerques, relacionades primordialment amb variables com l'accés, l'ús i les competències més especialitzades desagregades per sexe, que analitzen les arrels i les conseqüències d'aquest fenomen. La incorporació de les dones en el sector in-

dustrial, tecnològic i estratègic —*educació, recerca i ocupació*— relacionada amb les enginyeries suposa que les dones també contribueixin en la configuració de la societat del futur (Kekelis, Ancheta i Heber, 2005).

2.2. Entre la socialització del gènere i la societat connectada

El creixement exponencial de l'ús de les TIC suposa una societat connectada, on la inclusió digital contribueix de manera significativa al benestar de les persones. En aquest supòsit, homes i dones formen part activa d'una mateixa societat en el seu conjunt; viuen, es comuniquen, s'organitzen, treballen, estudien i se socialitzen. Perquè homes i dones tenen el mateix dret a obtenir els avantatges que proporcionen aquestes eines. No obstant això, en la pràctica, encara són visibles diverses diferències marcades precisament per la socialització del gènere (LeVine i Campbell, 1972; González, 1999) —*en els aspectes polítics, socials, econòmics i culturals*— que de l'espai analògic s'han traslladat a l'espai digital.

La implementació del sistema sexe-gènere posseeix un procés de socialització que no és neutral i que porta implícites tendències androcèntriques. El terme *gènere* va ser introduït per a distingir aspectes socioculturals entre homes i dones (Lamas, 2018). Des de la perspectiva feminista, s'interpreta el gènere com un sistema d'organització social basat en el control i la dominació sobre les dones que ha permès denunciar la discriminació i l'exclusió sexista (Scott, 2007; Velásquez, 2007).

En les dues últimes dècades, la tecnologia de la comunicació —*mòbil*— va passar de ser un instrument de comunicació interpersonal característic dels professionals d'oficina a ser un dispositiu mòbil intel·ligent que s'ha estès a gairebé tota la població del món. Gràcies al desenvolupament tecnològic, les seves funcions es van diversificar i es va convertir en un dels béns de consum més importants de la societat actual. La incorporació del dispositiu mòbil a la vida quotidiana de les persones ha suposat un dels esdeveniments de major impacte social.

D'acord amb Jiménez (2016), l'etnografia del mòbil i Internet en les dones ha estat marcada per diverses dades: la ciutadania espanyola està formada per persones altament connectades a Internet —la primera dimensió de la bretxa digital desapareix gairebé del tot—; les dones fan més activitats digitals relacionades amb temes de salut, mentre que els homes porten a terme activitats de tipus comercial. Per a Chóliz, Villanueva i Chóliz (2009), les generacions més joves són les més connectades i a partir dels deu anys tenen el seu primer dispositiu mòbil; el dispositiu mòbil intel·ligent ha estat fonamental per a les dones, perquè ha accelerant la seva emancipació, ha augmentat el seu poder de convocatòria i mobilització en les lluites feministes i ha aconseguit una major igualtat (Grellhesl i Punyanunt-Carter, 2012); les dones fan un ús més social del mòbil i criden més persones (Bianchi i Phillips, 2005); i més dones que homes han assimilat que els seus dispositius mòbils intel·ligents són un component determinant en la seva vida quotidiana —el grau de dependència és més alt (Geser, 2006).

Les tecnologies de la informació i la comunicació també han transformat la comunicació política i la manera com els ciutadans s'informen, es comuniquen i es relacionen amb la societat, fent ús d'aplicacions com Facebook, Twitter, Instagram, YouTube o WhatsApp —creada per Acton i Koum l'any 2009 per a millorar la comunicació i la distribució multimèdia de missatges. Una altra aportació rellevant sobre participació política és la de Valeriani i Vaccari (2018). En la seva recerca analitzen la doble projecció política sobre la relació entre veure continguts polítics a la televisió, mentre són llegits i comentats en les xarxes socials, gairebé de manera simultània. Els autors comparen l'ús de missatgeria instantània que empen els enquestats provinents d'Alemanya, Itàlia i el Regne Unit per a publicar missatges polítics i discutir sobre política. I van concloure que «Mobile Instant Messaging Services are becoming relevant environments for political talk. By facilitating intimate and controlled conversations within small groups while on the go, MIMS have acquired a relevant position in the repertoires of political talk of many – though not most – of their users» (2018: 23).

En el context polític actual, l'ús de les xarxes socials, i específicament de WhatsApp, ha canviat la manera com es comuniquen homes i dones. La irrupció d'aquesta plataforma s'ha vist reflectida en la proliferació d'estudis acadèmics centrats de manera directa o indirecta en diferents contextos (Malka *et al.*, 2014; Gutiérrez-Rubí, 2015; Quiroz-Pacheco, 2015). Això ha suposat un desafiament respecte a l'ús de les teories i els models tradicionals amb els quals s'entenia la dinàmica de la política i la societat. És important destacar que, davant la propagació de les *fake news*, WhatsApp ha fet encara més evident la necessitat de verificar les fonts i el rigor en la informació (Palomo i Sedano, 2018), cosa que s'ha convertit en un dels principals problemes de l'entorn digital (Sedano i Palomo, 2018) i del debat polític en els ecosistemes mediàtics contemporanis.

Parlar de la bretxa digital de gènere respecte a la política requereix també parlar de la bretxa de gènere sobre coneixements polítics, sobre la presència actual de la dona en l'Administració espanyola, i sobre la participació de les dones en tots els àmbits de la vida política del país (Uriarte, 1995). I aquest és un fenomen global que es presenta independentment del grau d'igualtat del país.

Alguns autors han suggerit diferents raons que expliquen per què les dones tenen menys probabilitats de participar en política com a conseqüència del seu menor accés als recursos socioeconòmics, arrelat en processos socials com la socialització de gènere (Rapoport, 1981; Lovenduski, 2005; Burns, 2007) i l'androcentrisme (Lipsitz, 1993; MacKinnon, 1995; Puleo, 1995), que conjuntament han organitzat la realitat, en una forma de veure el món prioritzada per l'agenda masculina incrustada en els discursos socioculturals, col·locant les activitats masculines com a estàndards, normes o punts de referència neutrals d'una cultura, i a vegades fins i tot de l'espècie humana. Els interessos i els temes d'importància per a les dones són considerats secundaris, mentre que les activitats, els atributs i els punts de vista dels homes estan per sobre dels de les dones.

A partir de la socialització del gènere i l'androcentrisme, aquesta recerca té com a objectiu analitzar la bretxa digital de gènere des d'una perspectiva centrada en les pràctiques i utilitats que homes i dones porten a terme en l'ús de WhatsApp —*rebre informació, comentar, compartir informació, qüestionar l'autenticitat de la informació, formar part de grups de discussió, entre altres pràctiques*— per mantenir-se informats sobre continguts polítics.

La participació política és un component central de la democràcia, així com un mitjà per a aconseguir una major igualtat. Més dones es postulen i són triades per als parlaments nacionals i un major nombre de dones ocupen càrrecs executius dins del govern de les seves nacions. La dimensió política en relació a les dones constitueix un fenomen explicatiu d'altres dimensions de la desigualtat per gènere, emergent en el terreny social. Un element crucial per a la capacitat de resposta democràtica és la participació política equilibrada d'homes i dones en tots els àmbits de decisió. Si bé les dones han aconseguit avanços substancials, a l'hora d'exercir influència política encara s'identifica que les dones participen en menor mesura que els homes (Puleo, 1995). Per a Castaño-Tierno (2014), la bretxa de gènere en la participació política està composta d'una perspectiva doble: d'una banda, la del caràcter quantitatiu, i, de l'altra, la del caràcter qualitatiu. I apunta

que los hombres se especializan en las actividades sociales y políticas que exigen más tiempo y proporcionan más poder, como la militancia en partidos y sindicatos, mientras que las mujeres son mayoría en las peticiones de firmas o las donaciones. Es probable que esta diferencia tenga que ver con que las mujeres siguen asumiendo la gran mayoría del trabajo doméstico y de cuidados, lo que se añade a su jornada laboral, dando lugar a la denominada «doble jornada» (triple, para las mujeres activas en política).

Beard (2018: 60) afirma que, en la política, les dones encara són percebudes com a elements aliens al poder i agrega que «és habitual pensar que les dones que ocupen càrrecs de poder estan derrocant barreres o apoderant-se d'alguna cosa a la qual no tenen dret». Probablement, aquest és el motiu pel qual, encara en l'actualitat, la proporció entre homes i dones en l'esfera del poder polític és desigual i «una realitat vista fins i tot avui en gairebé tots els països del món» (Biroli i Miguel, 2014: 106), i, en conseqüència, això es reproduïx també en l'ús d'aplicacions com WhatsApp per enviar i rebre informació política.

3. Metodologia

La recollida de les dades es va fer durant els dies 12 i 17 de febrer de 2019 i l'aplicació de cada qüestionari es va portar a terme de manera individual i totalment anònima, amb un temps estimat per a respondre l'enquesta d'entre 15 i 20 mi-

nuts. La mostra amb la qual es va treballar estava composta per 1.664 persones majors d'edat, distribuïdes entre dones (51 %) i homes (49 %).

L'estudi es va centrar en la segona dimensió de la bretxa digital de gènere —*usos i participació*— quan s'aborden temes polítics a WhatsApp. Les principals variables utilitzades van ser gènere i edat. Gènere és una variable dicotòmica entre home i dona. L'edat es va agrupar en tres intervals: entre 18 i 34 anys (24,3 % dels enquestats); 35 i 54 anys (40,8 % dels enquestats); i 55 i més (34,9 % dels enquestats). Pel que fa al nivell d'ingressos, el 8,1 % vivien en llars amb ingressos mensuals nets baixos, el 38,2 % en llars amb ingressos mensuals nets mitjans i el 53,8 % en llars amb ingressos mensuals nets alts.

L'enquesta es va conceptualitzar a partir de sis preguntes —que són les que componen el qüestionari— amb la finalitat d'identificar les principals pràctiques que les persones realitzen a través de WhatsApp:

1. Has rebut notícies d'actualitat a través de WhatsApp?
2. Utilitzes WhatsApp per a compartir notícies?
3. Utilitzes WhatsApp per a compartir vídeos informatius o notícies amb fotografia?
4. Utilitzes WhatsApp per a comentar l'actualitat política?
5. Alguna vegada has estat en un grup de WhatsApp que algú hagi abandonat per motius polítics, inclòs tu mateix/a?
6. Quina credibilitat tenen per a tu les notícies d'actualitat rebudes a través de WhatsApp?

Les dades obtingudes van ser processades i analitzades a través del programa SPSS Statistics 23 i es van obtenir dades principalment descriptives i correlacions. Aquest estudi té un marge d'error per al conjunt de la mostra de $\pm 2,4\%$, per a un nivell de confiança del 95 % i $p = q = 0,5$.

Les hipòtesis es van plantejar sobre la base cultural dominada per valors androcèntrics, excloents del femení, que han provocat dificultats per al desenvolupament integral de la dona en termes generals (Puleo, 1995).

L'androcentrisme ha imprès un segell de desigualtat i d'exclusió social i ha desplaçat tot el que és femení a una posició marginal o inexistent i ha omès les aportacions de les dones. No resulta excepcional la poca presència de dones en política.

Aquesta experiència històrica d'invisibilitat femenina mostra que el procés de socialització de gènere, en tant que procés d'aprenentatges culturals i binaris, ha reservat per a les dones les pràctiques de formació en qualitats com la cooperació, la sensibilitat, l'afectivitat, la responsabilitat i la cura, totes característiques a les quals s'ha restat valor social i que es contraposen a les habilitats que s'exigeixen en el món de la ciència i a les normes i els valors que la regeixen i que, en general, s'associen als homes: competència, racionalitat, insensibilitat, agressivitat, individualisme i imparcialitat. En conseqüència, no sembla estrany que a les dones els hagi interessat participar en un entorn masculí que desconeixien i que s'havia mantingut allunyat dels valors i de la manera de ser femenina.

Es van plantejar les següents hipòtesis:

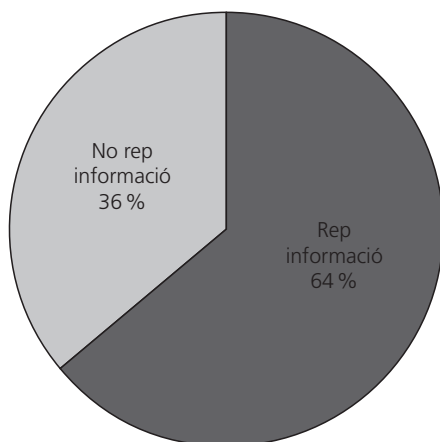
Hipòtesi 1. WhatsApp és una aplicació que, entre altres coses, serveix per a rebre informació d'actualitat política. Els homes són els que majoritàriament mostren major interès pels assumptes polítics; en conseqüència, la utilitzen més per a aquesta finalitat.

Hipòtesi 2. Els estereotips de gènere associen als homes una major racionalitat, individualisme, imparcialitat i competitivitat que a les dones. Tenint això present, es creu que els homes posen en dubte les informacions polítiques que reben mitjançant WhatsApp i, per això, tendeixen també a compartir en menor mesura aquestes informacions.

Hipòtesi 3. Tradicionalment i fins i tot avui, els homes continuen ocupant el centre dels debats polítics i la majoria de càrrecs de responsabilitat en aquest àmbit. Per això, tendeixen a comentar més que les dones informació d'actualitat política a través de WhatsApp. En ser més actius, tenen major tendència a abandonar grups de discussió per desavinences polítiques amb altres membres.

4. Resultats

La recerca demostra que només el 36 % de les persones enquestades van indicar no haver rebut cap informació política a través de l'aplicació WhatsApp durant els últims set dies. Mentre que el 64 % restant van indicar que havien rebut com a mínim una notícia d'actualitat política durant l'última setmana a través de l'aplicació WhatsApp (gràfic 1).

Gràfic 1. Informació sobre actualitat política rebuda a través de WhatsApp durant l'última setmana

Font: Elaboració pròpia.

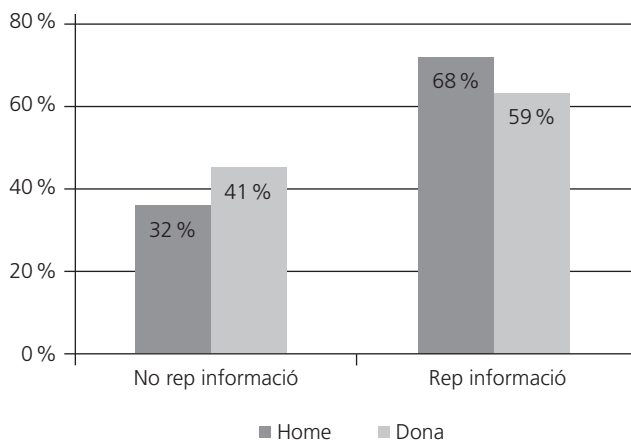
En desagregar aquesta mateixa informació, es va identificar que, del total de les dones enquestades, el 41 % van especificar que no van rebre cap mena d'informació política i el 59 % van indicar que sí que havien rebut aquest tipus d'informació durant els últims set dies. No obstant això, només el 32 % dels homes enquestats van indicar no rebre informació política i el 68 % van indicar rebre informació política a través de WhatsApp. És a dir, que la bretxa de gènere entre homes i dones respecte a rebre informació política és de nou punts percentuals (gràfic 2).

Les dones reben menys informació política, en comparació amb els homes, és a dir, que continuen persistint components diferencials entre els gèneres respecte a la implicació de temes polítics.

Si bé es pot identificar que en aquests dos segments existeix una bretxa de nou punts entre homes i dones, també permet constatar dos aspectes: d'una banda, hi ha un flux significatiu respecte a la informació política que reben a través de WhatsApp setmana a setmana les persones enquestades; i, de l'altra, els homes reben més informació política. En termes generals, hi ha més dones que no reben informació política que no pas homes.

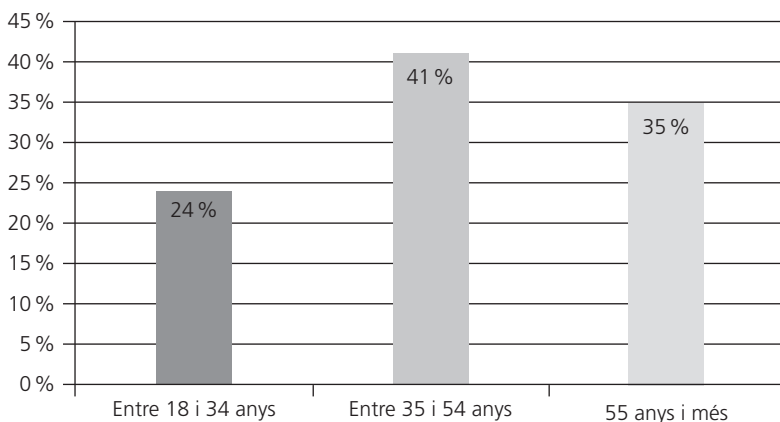
Existeix una associació entre l'edat i el fet de rebre informació política a través de WhatsApp. D'acord amb les dades recaptades, es van identificar tres grups d'edat: entre 18 i 34, entre 35 i 54 i entre 55 i més (gràfic 3).

El 24 % de les persones enquestades amb edats compreses entre els 18 i els 34 anys varen rebre informació política a través de WhatsApp (gràfic 3). Dintre d'aquesta franja d'edat és on els resultats presenten major variació en funció del gènere (gràfic 4). És a dir, els homes varen rebre més informació política que les dones, concretament ho feren amb un increment de disset punts percentuals.

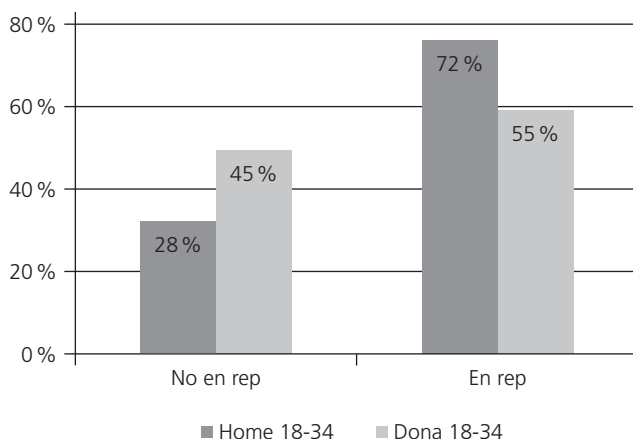
Gràfic 2. Informació sobre actualitat política rebuda a través de WhatsApp durant l'última setmana, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 3. Informació política rebuda segons grup d'edat

Font: Elaboració pròpia.

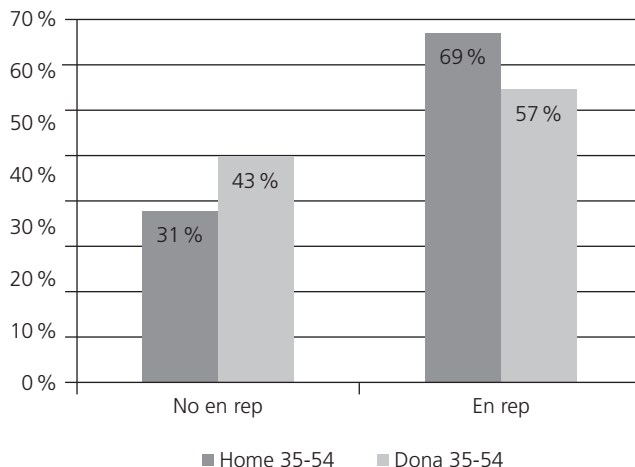

Gràfic 4. Grups d'edat d'entre 18 i 34 anys, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

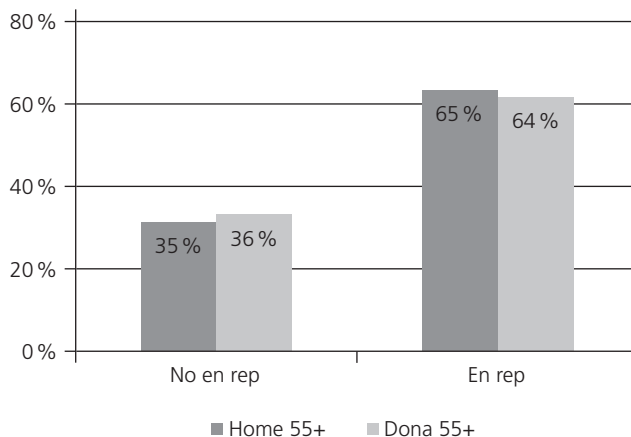
Aquesta variació de gènere la trobem també en el grup comprès entre els 35 i els 54 anys, però en aquest cas la diferència és de dotze punts percentuals (gràfic 5).

No obstant això, aquesta bretxa de gènere no es veu replicada en el grup de persones de 55 anys i més —el 35 % de les persones enquestades—, perquè no hi ha desigualtats entre homes i dones, tots reben proporcionalment informació política; és a dir, que, a major edat, la bretxa tendeix a desaparèixer entre els gèneres (gràfic 6). La major prolongació de la bretxa de gènere es presenta entre les persones d'entre 18 i 34 anys.

Gràfic 5. Grups d'edat d'entre 35 i 54 anys, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

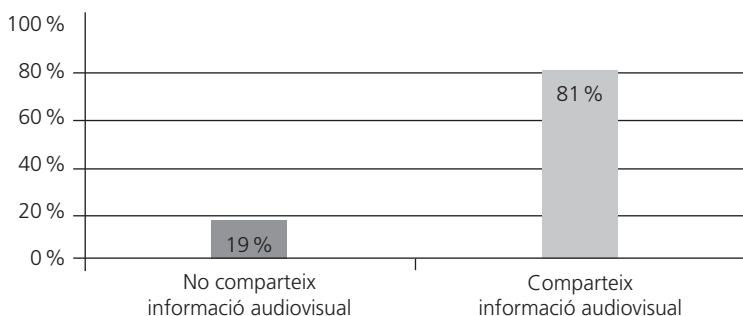

Gràfic 6. Grups d'edat d'entre 55 anys i més, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

Cada dia s'envien milions de missatges a través de l'aplicació WhatsApp. Alguns d'aquests missatges tenen com a objectiu informar sobre l'actualitat política i en l'instant en què l'usuari rep la informació hi ha la possibilitat que es converteixi en emissor de la informació que ha rebut.

Es va preguntar a les persones enquestades si utilitzaven WhatsApp per a compartir informació política. Sobre aquest tema, un 81 % de les persones enquestades van respondre que utilitzaven WhatsApp per a compartir notícies, mentre que

Gràfic 7. Compartir informació política a través de WhatsApp

Font: Elaboració pròpia.

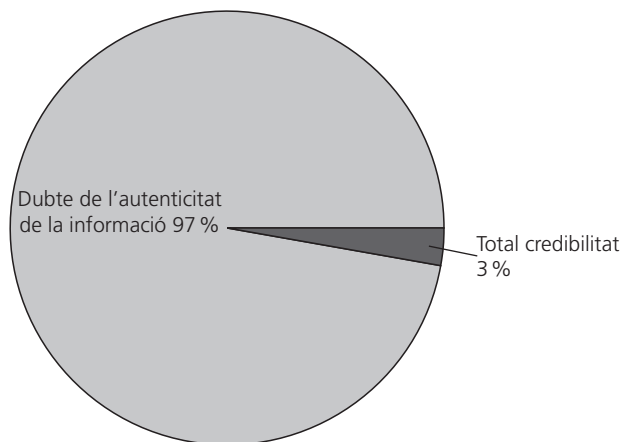
un 19 % de les persones van respondre que utilitzaven WhatsApp, però no van compartir la informació política que van rebre durant els anteriors set dies (gràfic 7). En tots dos blocs, tant homes com dones comparteixen —o no— en les mateixes proporcions.

Com s'ha esmentat anteriorment, no existeixen diferències estadísticament significatives respecte a les variables de gènere i tampoc d'edat, és a dir, que la informació que reben és proporcional a la que comparteixen sense importar la seva edat o si són homes o dones.

En la recerca es va fer una comparació per a identificar si el contingut audiovisual afavoreix que homes i dones comparteixin informació política respecte a la informació que només es presenta en text. Es va identificar que no existeix bretxa entre homes i dones a l'hora de compartir informació —independentment de si aquesta té o no té contingut audiovisual—, és a dir, que homes i dones comparteixen informació política amb independència de com es presenti el contingut.

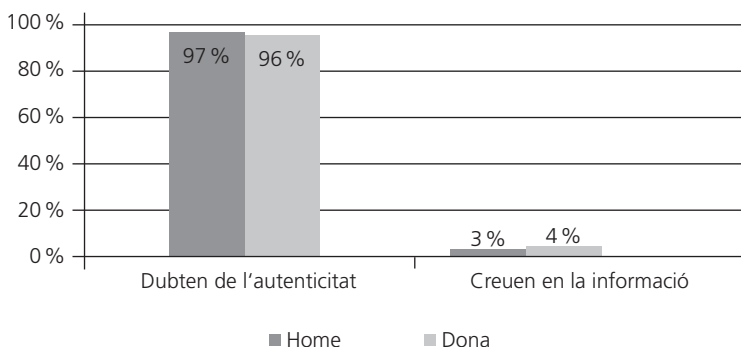
Un altre dels factors que cal considerar és el nivell educatiu de les persones enquestades, ja que es va identificar que aquest influeix en la credibilitat i la tendència a compartir notícies. Així, els ciutadans amb menys estudis tendeixen a donar major credibilitat a les notícies rebudes a través de WhatsApp que les persones amb més estudis. En conseqüència, els ciutadans menys formats també tendeixen a compartir més les notícies, o, dit d'una altra manera, la formació atorga un grau de capacitat crítica respecte a les informacions polítiques. En aquest sentit, es va observar que el nivell educatiu de les dones és inferior al dels homes (un 54,5 % dels homes enquestats tenen formació superior, davant del 49,1 % de les dones), i això confirma que aquest és un altre dels factors que pot influir en el biaix digital de gènere.

Sobre el nivell de credibilitat, el 3 % de les persones enquestades es creuen al cent per cent la informació política que reben des de WhatsApp, mentre que el 97 % de les persones enquestades posen en dubte l'autenticitat de la informació política que reben des de l'aplicació (gràfic 8). En desagregar les dades, es va identificar que la bretxa de gènere respecte a la credibilitat de la informació que homes

Gràfic 8. Credibilitat de la informació política rebuda a través de WhatsApp

Font: Elaboració pròpia.

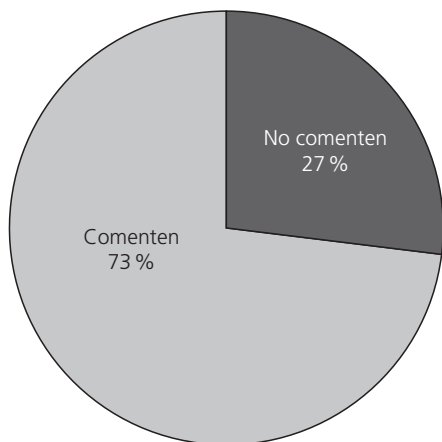
Gràfic 9. Credibilitat de la informació política rebuda a través de WhatsApp

Font: Elaboració pròpia.

i dones atorguen a la informació que reben per WhatsApp és d'un punt (gràfic 9). Tant homes com dones dubten de l'autenticitat de la informació que reben a través de WhatsApp en les mateixes proporcions, i tampoc no existeixen diferències significatives entre edats.

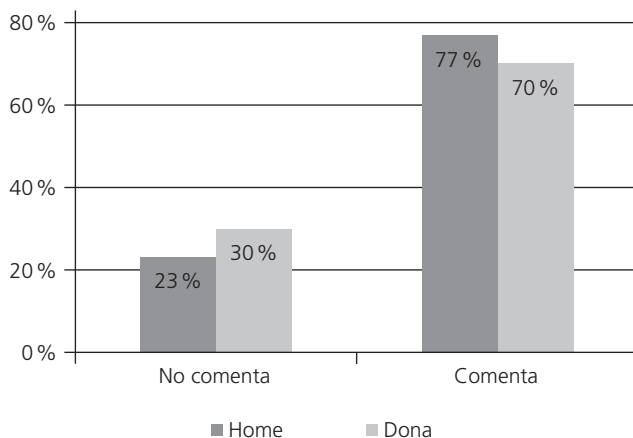
Es va preguntar a les persones enquestades si utilitzaven WhatsApp per a comentar informació política, i el 73 % van respondre afirmativament, mentre que només el 27 % restant van admetre que no comentaven res sobre la informació política que rebien (gràfic 10).

Existeix una bretxa de set punts percentuals entre homes i dones respecte al fet de comentar la informació política que reben a través de l'aplicació i emeten més comentaris els homes que no pas les dones (gràfic 11).

Gràfic 10. Comentar informació política a través de WhatsApp

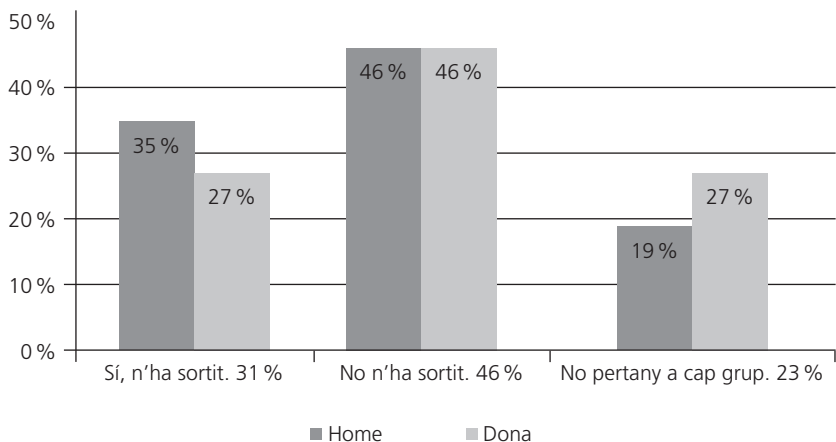
Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 11. Comentar informació política a través de WhatsApp, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

En l'estudi es va demanar a les persones si alguna vegada havien estat en algun grup de WhatsApp del qual algú hagués sortit per motius polítics —*incloent-se a si mateixos*. Només el 23% de les persones van respondre que no pertanyien a cap grup de WhatsApp en què es discutissin temes polítics. Es va identificar que hi ha una bretxa de vuit punts entre homes i dones. D'una banda, hi va haver més homes que van indicar que havien sortit de grups de WhatsApp on es discutia sobre política, i, de l'altra, hi va haver més dones que van indicar no pertànyer a aquest tipus de grups (gràfic 12).

Gràfic 12. Grups de discussió sobre informació política a través de WhatsApp, per gènere

Font: Elaboració pròpia.

Finalment, s'ha identificat que no existeixen desigualtats entre homes i dones respecte a no haver sortit —o conèixer a algú que ho hagi fet— d'un grup de WhatsApp per motius polítics. Prop de la meitat de les persones enquestades —un 46 %— pertanyen a un grup al qual de moment no han abandonat, és a dir, que tots dos tenen interès respecte a les discussions sobre política que s'exposen en el grup.

5. Discussió i conclusions

WhatsApp s'ha convertit en una eina que contribueix a la conformació de climes d'opinió. La rellevància de l'aplicació en l'entorn digital proporciona altres formes d'involumament de les persones en la política i aquesta recerca identifica que existeixen diferències de gènere entre les principals pràctiques realitzades a través de WhatsApp —*rebre informació, comentar, compartir informació, qüestionar l'autenticitat de la informació, formar part de grups de discussió*. Els resultats d'aquesta recerca permeten respondre les hipòtesis que es detallen a continuació.

La hipòtesi inicial plantejava que WhatsApp és una aplicació que, entre altres coses, serveix per a rebre informació d'actualitat política. Els homes són els que majoritàriament mostren major interès pels assumptes polítics; en conseqüència, reben més informació. S'afirma perquè WhatsApp, entre altres coses, serveix per a rebre informació política i el 64 % de les persones reben informació d'aquest tipus. I són els homes els que majoritàriament reben més informació política respecte a les dones en nou punts percentuals. En el plantejament d'aquesta mateixa hipòtesi es va identificar que la bretxa presenta diferències respecte als grups d'edat de les

persones. La major prolongació de la bretxa es presenta entre les persones més joves, disset punts.

En la segona hipòtesi es va especificar que «els estereotips de gènere associen als homes una major racionalitat, individualisme, imparcialitat i competitivitat que no pas a les dones. Tenint això present, es creu que els homes posen en dubte les informacions polítiques que reben mitjançant WhatsApp i, per això, tendeixen també a compartir en menor mesura aquestes informacions». Els resultats obtinguts permeten refutar aquesta hipòtesis perquè el 97 % de les persones dubten de l'autenticitat de la informació política que reben a través de WhatsApp. Homes i dones desconfien d'aquestes informacions en la mateixa proporció. El 81 % de les persones comparteixen informació, i tant homes com dones ho fan també en el mateix grau. Per tant, podem concloure que característiques com la racionalitat, l'individualisme, la imparcialitat i la competitivitat, tradicionalment associades als homes, es van presentar en igualtat de circumstàncies entre homes i dones.

En la tercera hipòtesi, s'especificava que els homes, tradicionalment i fins avui, continuen ocupant el centre dels debats polítics i la majoria de càrrecs de responsabilitat en aquest àmbit. Per això, tendeixen a comentar més que les dones la informació d'actualitat política a través de WhatsApp. En ser més actius, tenen major tendència a abandonar grups de discussió per desavinences polítiques amb altres membres. I es va demostrar que el 73 % de les persones utilitzen WhatsApp per a comentar informació política, i que els homes ho fan set punts percentuals més que les dones. I aquestes dades permeten afirmar aquesta hipòtesi.

Un factor interpretatiu de les bretxes identificades entre homes i dones en aquest estudi és el que proporcionen els estudis de gènere i la socialització del gènere. Astellarre (1991) es va qüestionar que a les dones els succeeix «alguna cosa» que fa que no els interessi la política. Han passat vint-i-vuit anys i la implicació de les dones en l'esfera política ha fet que la bretxa de gènere disminueixi, perquè ha augmentat la participació de les dones en la política institucional, ha ascendit la seva participació en altres formes de política de caràcter informal, i també s'ha elevat la seva participació en les elits polítiques al país a partir de la implementació de diverses accions positives (Osborne, 1997). No obstant això, aquest «alguna cosa» és determinat tant per la socialització (Kohlberg, 1972; Mone y Ehrhardt 1972) com pel temps disponible.

Malgrat que les dones constitueixin més del 50 % de la població i malgrat que tots dos gèneres tenen accés generalitzat a l'ús de l'aplicació, la socialització del gènere es veu reflectida en el desequilibri entre dones i homes. Les dones reben menys informació política a través de WhatsApp que els homes, i també menys dones tendeixen a comentar qüestions polítiques en aquesta plataforma.

La bretxa digital, en conseqüència, és una manifestació contemporània de les desigualtats prèviament existents. La primera dimensió de la bretxa digital de gènere s'ha reduït significativament, perquè homes i dones espanyoles accedeixen a la tecnologia i a Internet en nivells molt semblants. Aquesta recerca va permetre

identificar que, a partir de l'ús que es fa de WhatsApp —*la segona dimensió de la bretxa digital de gènere*—, la bretxa de gènere es continua reduint; no obstant això, s'ha d'entendre que aquest biaix apareix en el context d'una societat desigual i la superació d'aquestes diferències està íntimament unida a canvis estructurals i culturals que modifiquin les relacions i identitats de gènere.

Finalment, els resultats obtinguts permeten reflexionar sobre la necessària reconfiguració dels valors de gènere que tradicionalment han estat associats a homes i a dones, i es pot concloure que la polarització política és menys evident entre les dones que entre els homes. S'observa que els homes són més reactius, a l'hora, per exemple, d'abandonar un grup de WhatsApp per motius polítics, mentre que les dones ho fan en un nombre menys significatiu. Igualment, homes i dones difereixen en la compartició i divulgació de notícies. I també es pot concloure que els homes tenen més tendència a la discussió política a través de les xarxes socials, com queda demostrat en aquest treball, mentre que les dones tenen més prevenció no tan sols en la discussió, sinó també en la compartició de notícies mitjançant plataformes digitals. I això contradiu els valors androcèntrics classificats per Puleo (1995) històricament atribuïts a homes i dones com l'emocionalitat, la irracionalitat i la tolerància.¹

Notes

I Agraïments: Aquesta recerca forma part de les activitats de la Càtedra Ideograma – UPF de Comunicació Política i Democràcia de l'any 2019.

Bibliografia

- ASTELARRE, J. (1991). *Participación política de las mujeres*. Madrid: CIS, p. 8-9.
- BEARD, M. (2018). *Mujeres y poder: Un manifiesto*. Barcelona: Crítica.
- BIANCHI, A.; PHILLIPS, J. (2005). «Psychological predictors of problem a mobile phone use». *Cyberpsychology & Behavior*, 8, p. 39-51.
- BIROLI, F.; MIGUEL, L. F. (2014). *Feminismo e política*. São Paulo: Boitempo.
- BOJE, C.; DRAGULANESCU, N. G. (2003). «Digital divide». A: *Eastern European countries and its social impact: Proceedings of the 2003 American Society for Engineering Education Annual Conference & Exposition* [en línia]. <<http://soa.asee.org/paper/conference/paperview.cfm?id=18355>> [Consulta: 9 octubre 2010].
- BOOTH, S.; GOODMAN, S.; KIRKUP, G. (2010). *Gender differences in learning and working with technology: social constructs and cultural contexts*. Hershey: IGI Global.
- BRYNIN, M. (2006). «The Neutered Computer». A: KRAUT, R.; BRYNIN, M.; KIESLER, S. (ed.). *Computers, phones and the Internet*. Oxford: Oxford University Press US, p. 84-96.
- BURNS, N. (2007). «Gender in the aggregate, gender in the individual, gender and political action». *Politics & Gender*, 3 (1), p. 104-124.
- CASTAÑO, C. (2008a). *La segunda brecha digital*. Madrid: Càtedra.
- (2008b). «Nuevas tecnologías y género. La segunda brecha digital y las mujeres». *Telos*, 75.
- CASTAÑO-TIERNO, P. (2014). «Desigualdad de género en la participación política». *Eldiario.es* [en línia]. <<https://goo.gl/1GX87w>>.
- CASTELLS, M.; HIMANEN, P. (2002). *La sociedad de la información y el Estado del bienestar: el modelo finlandés*. Madrid: Alianza.
- CHEN, W.; WELLMAN, B. (2004). «The global digital divide-within and between countries». *It&Society*, 1 (7), p. 1-42.
- CHÓLIZ, M.; VILLANUEVA, V.; CHÓLIZ, M. C. (2009). «Ellas, ellos y su móvil: uso, abuso (¿y dependencia?) del teléfono móvil en la adolescencia». *Revista Española de Drogodependencias*, 34 (1), p. 74-88.
- CORDERO CORDERO, T. (2018). *Discusiones sobre investigación y epistemología de género en la ciencia y la tecnología*. San José: Universidad de Costa Rica.
- CÓRDOBA, J.; JOFRE, L. (2009). *Anàlisi de la demanda d'estudis d'enginyeria: ENGINYCAT. Programa d'impuls a la innovació tecnològica des de la formació científica i tècnica* [en línia]. <<http://www.upc.edu/aprendre/estudis/activitats-informacio-orientacio/darreresactivitats/091202-presentacio-2-de-desembre-de-2009-v2.ppt>> [Consulta: 14 febrer 2010].
- DÍAZ, L. J.; PÉREZ, G. A.; FLORIDO, B. R. (2011). «Impacto de las tecnologías de la información y las comunicaciones (TIC) para disminuir la brecha digital en la sociedad actual». *Cultivos Tropicales*, 32 (1), p. 81-90.
- DIJK, J. A. G. M., van (2002). «A framework for digital divide research». *Electronic Journal of Communication*, vol. 12, núm. 1, vol. 1-2.
- DIJK, J., van (2005). *The deepening divide: Inequality in the information society*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- DIMAGGIO, P.; HARGITAI, E.; CELESTE, C.; SHAFER, S. (2004). *From unequal access to differentiated use: A literature review and agenda for research on digital inequality* [en línia]. <<http://www.eszter.com/research/pubs/dimaggio-et-al-digitalinequality.pdf>> [Consulta: 28 desembre 2011].

METZERI SÁNCHEZ MEZA, REINALD BESALÚ CASADEMONT I CARLES PONT SORRIBES

- DIMAGGIO, P.; HARGITAI, E.; NEUMAN, W. R.; ROBINSON, J. P. (2001). «Social implications of the Internet». *Annual Review of Sociology*, 27 (1), p. 307-336.
- EIDELMAN, L.; HAZZAN, O. (2006). «The shrinking pipeline in Israeli high schools». A: TRAUTH, E. M. (ed.). *Encyclopedia of gender and information technology*. Hershey, PA: Idea Group Reference, p. 1092- 1098.
- GESER, H. (2006). «Are girls (even) more addicted? Some gender patterns of cell phone usage». A: *Sociology in Switzerland: Sociology of the mobile phone* [en línia]. Zurich: Online Publications. <http://socio.ch/mobile/t_geser3.pdf> [Consulta: 12 maig 2019].
- GIL-JUAREZ, A.; VITORES, A.; FELIU, J.; VALL-LLOVERA, M. (2011). «Brecha digital de género: una revisión y una propuesta. Teoría de la Educación». *Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 12 (2), p. 25-53.
- GILSTER, P. (1997). *Digital Literacy*. Nova York: Wiley.
- GONZÁLEZ, G. B. (1999). «Los estereotipos como factor de socialización en el género». *Comunicar*, 12, p. 79-88.
- GRELLHESL, M.; PUNYANUNT-CARTER, N. M. (2012). «Using the uses and gratifications theory to understand gratifications sought through text messaging practices of male and female undergraduate students». *Computers in Human Behavior*, 28 (6), p. 2175-2181.
- GUTIÉRREZ-RUBI, A. (2015). «La política en tiempos de WhatsApp». *El País Selección*. Madrid: El País.
- HAYES, E. (2008). «Girls, gaming and trajectories of IT expertise». A: *Beyond Barbie and Mortal Kombat: New perspectives on gender and computer games*. Cambridge: MIT Press, p. 138-194.
- HELSPER, E. J. (2008). «Digital inclusion: an analysis of social disadvantage and the information society» [en línia]. <<http://www.communities.gov.uk/documents/communities/pdf/digitalinclusionanalysis>> [Consulta: 15 febrer 2012].
- HERNÁNDEZ, P. P. F.; ANDINO, S. (2003). *Las desigualdades de género en el sistema público universitario vasco*. Vitòria: Emakunde = Instituto Vasco de la Mujer.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (INE) (2019). «Brecha digital de género en los indicadores de uso de TIC por periodo» [en línia]. <<https://bit.ly/2PothHb>> [Consulta: 1 juny 2019].
- JENSON, J.; DE CASTELL, S. (2010). «Gender, simulation and gaming: research review and redirections». *Simulation & Gaming*, 41 (1), p. 51-71.
- JIMÉNEZ CORTÉS, R. (2016). «Ciudadanía digital y bienestar de las mujeres rurales en las redes sociales». *RELATEC: Revista Latinoamericana de Tecnología Educativa*, 15 (2), p. 81-94.
- KEKELIS, L. S.; ANCHETA, R. W.; HEBER, E. (2005). «Hurdles in the pipeline: Girls and technology careers». *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 26 (1), p. 99-109.
- KOHLBERG, L. (1972). «Análisis de los conceptos y actitudes infantiles relativos al papel sexual desde el punto de vista del desarrollo cognitivo. Desarrollo de las diferencias sexuales». A: MACCOBY, E. E. (ed.). *Desarrollo de las diferencias sexuales*. Madrid: Marova, p. 61-147.
- LAMAS, M. (2018). *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual*. Mèxic: Bonilla Artigas Editores, p. 1-366.
- LEVINE, R. A.; CAMPBELL, D. T. (1972). *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. Nova York: Wiley.
- LIPSITZ BEM, S. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.
- LOVENDUSKI, J. (2005). *Feminizing politics*. Cambridge: Polity.
- MACKINNON, C. A. (1995). *Hacia una teoría feminista del Estado*. Madrid: Càtedra.
- MALKA, V.; ARIEL, Y.; AVIDAR, R.; LEVY, E. C. (2014). «What's up in WhatsApp world? The role of a popular smartphone application in the lives of Israeli users». A: *Proceedings of the 16th International Conference of General Online Research, Cologne University of Applied Sciences*. Colònia: Technische Hochschule Köln, p. 5-7.
- MONEY, J.; EHRHARDT, A. A. (1972). *Man & woman, boy & girl: The differentiation and dimorphism of gender identity from conception to maturity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- NATANSOHN, G. (2014). «Por una agenda feminista para internet y las comunicaciones digitales». *III Congreso Género y Sociedad, Voces, cuerpos y derechos en disputa*. Còrdova: Communication, Society and Politics, p. 1-9.
- NORRIS, P. (2001). *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.

WHATSAPP COM A EINA D'INFORMACIÓ POLÍTICA

- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (2001). «Understanding The Digital Divide». París: OECD. <<http://www.oecd.org/dataoecd/38/57/1888451.pdf>> [Consulta: 1 juny 2019].
- OSBORNE, R. (1997). «Grupos minoritarios y acción positiva: las mujeres y las políticas de igualdad». *Papers* (octubre-novembre), p. 65-76.
- PALOMO, B.; SEDANO, J. (2018). «WhatsApp como herramienta de verificación de *fake news*. El caso de B de Buló». *Revista Latina de Comunicación Social*, 73, p. 1384-1397.
- PONT-SORRIBES C.; BESALÚ, R.; ROVIRA, E.; CASTELO, S.; SÁNCHEZ, M. (2019). «Análisis de la credibilidad de la información política en el entorno digital (Facebook, WhatsApp, prensa digital y televisión)». Informe executiu [en línia]. <<http://bit.ly/2OjVNGb>> [Consulta: 1 juny 2019].
- PORTER, L. V.; SALLOT, L. M. (2003). «The internet and public relations: investigating practitioners' roles and world wide web use». *Journal of Mass Communication Quarterly*, 80 (3), p. 603-622.
- PULEO, A. H. (1995). «Igualdad y androcentrismo». *Tabanque. Revista pedagógica*, 10-11, p. 71-82.
- QUIROZ-PACHECO, Y. (2015). «Aplicación del whatsapp en el periodismo digital y ciudadano (application of whatsapp in digital and citizen journalism)». *HAMUT'AY*, 2 (1), p. 71-83.
- RAPOPORT, R. B. (1981). «The sex gap in political persuading: Where the 'structuring principle' works». *American Journal of Political Science*, 25, p. 32-48.
- REBOLLO, Mª Á.; GARCÍA, R.; BARRAGÁN, R.; BUZÓN, O.; RUIZ, E. (2012). «Tecnologías para la coeducación y la igualdad: valoración del profesorado de una herramienta web». *Educación XXI* [en línia], 15 (1), p. 87-111. <<http://www.uned.es/educacionXXI/pdfs/15-01-04.pdf>> [Consulta: 1 juny 2019].
- RUBIO, M. J.; ESCOFET, A. (2013). «Estudio sobre los usos de las TIC y las posibilidades de empoderamiento en las mujeres». *Revista Iberoamericana de Educación*, 62 (3), p. 1-13.
- SÁNCHEZ, R. B.; PINTO, E. R. (2013). «Brecha de género e inclusión digital. El potencial de las redes sociales en educación». *Profesorado. Revista de currículum y formación de profesorado*, 17 (1), p. 309-323.
- SCOTT, J. W. (2007). «Gender as a useful category of historical analysis». A: *Culture, society and sexuality*. Londres: Routledge, p. 77-97.
- SEDANO, J.; PALOMO, B. (2018). «Aproximación metodológica al impacto de WhatsApp y Telegram en las redacciones». *Hipertext.net. Revista Académica sobre Documentación Digital y Comunicación Interactiva* [en línia], (16), 7, p. 61-67. <<http://dx.doi.org/10.31009/hipertext.net.2018.i16.10>>.
- URIARTE, E. (1995). «Mujer y política en España». *Sistema*, 124, p. 121-136.
- VALERIANI, A.; VACCARI, C. (2018). «Political talk on mobile instant messaging services: a comparative analysis of Germany, Italy, and the UK». *Information, Communication & Society*, 21 (11), p. 1715-1731.
- VELÁSQUEZ, A. M. Q. (2007). *Diccionario especializado en familia y género*. Buenos Aires: Grupo Editorial Lumen.
- WACJMAN, J. (2006). *El tecnofeminismo*. Madrid: Cátedra.
- WE ARE SOCIAL (2019). «Global Digital 2019 reports» [en línia]. <<https://wearesocial.com/blog/2019/01/digital-2019-global-internet-use-accelerates>> [Consulta: 5 juny 2019].
- WILSON, E. J. (2004). *The information revolution and developing countries*. Cambridge, MA: MIT Press.